

ΓΙΩΡΓΟΣ Χ. ΣΩΤΗΡΕΛΗΣ, ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ
ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ
ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ.
ΕΠΙΜΕΤΡΟ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ
ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ,
2Η ΕΚΔΟΣΗ ΕΜΠΛΟΥΤΙΣΜΕΝΗ
ΜΕ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΑ ΕΠΙΚΑΙΡΑ ΚΕΙΜΕΝΑ,
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ, ΑΘΗΝΑ, 2022.

Κώστας Στρατηλάτης

Αναπληρωτής Καθηγητής Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Λευκωσίας

Το *Σύνταγμα και Δημοκρατία* εκδόθηκε πρώτη φορά το 2000: Έντεκα χρόνια μετά την πτώση του Τείχους, την περίοδο κατά την οποία η Ελλάδα εισερχόταν στην ΟΝΕ κι ενώ βρισκόταν σε προχωρημένο στάδιο η δεύτερη συνταγματική αναθεώρηση της Μεταπολίτευσης. Ο Σωτηρέλης ανέλυσε τις προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης για τα εθνικά Συντάγματα, ιδίως για το Σύνταγμα της Ελλάδας, με το βλέμμα στραμμένο στη συγκυρία της αναθεώρησης, εισφέροντας έτσι και πρωτότυπες προτάσεις συνταγματικής πολιτικής. Επρόκειτο για έργο προορισμένο να αντέξει στον χρόνο, όχι μόνο εξαιτίας της σημασίας και της έκτασης των θεμάτων που κάλυπτε, αλλά και επειδή ο συγγραφέας του κατόρθωσε να συνδυάσει την πληρότητα και την καθαρή δομή της ανάλυσης με γραφή κρυστάλλινη, εξόχως περιεκτική, συχνά «κοφτερή» κι όμως πάντα εμπλουτισμένη με αποχρώσεις, προς επίτευξη των αναγκαίων ισορροπιών εντός του κεντρικού επιχειρήματός του: Ότι δεν αρκεί η απλή καταγραφή και «καταγγελία» των προβλημάτων που θέτει η παγκοσμιοποίηση, αλλά ότι επείγει η αντιμετώπισή τους με εμβάθυνση της δημοκρατίας στο επίπεδο του εθνικού κράτους και συνάμα στο επίπεδο της ΕΕ, προκειμένου η παγκοσμιοποίηση να καταστεί συμβατή με τον συνταγματισμό. Τέτοια εμβάθυνση προϋποθέτει, φρονεί ο συγγραφέας, και συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, τις οποίες οφείλουμε να εντοπίσουμε και να προτείνουμε.

Είκοσι και πλέον έτη μετά την πρώτη έκδοση του έργου, οι παθογένειες του ελληνικού πολιτικού συστήματος μένουν οι ίδιες, οι προσδοκίες από την ΕΕ σε μεγάλο βαθμό αδικαιώτες και οι περισσότερες από τις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις που είχε προτείνει ο Σωτηρέλης ανεκπλήρωτες. Μεσολάβησαν ασφαλώς πολλά. Μεταξύ

αυτών, η τριπλή κρίση της τελευταίας δεκαετίας: Δημοσιονομική και οικονομική κρίση, πανδημία, ενεργειακή κρίση εξαιτίας του πολέμου στην Ουκρανία. Προς κάλυψη των δύο πρώτων ως άνω κρίσεων, ο συγγραφέας εισφέρει τις εκατόν πενήντα νέες σελίδες του Επιμέτρου. Όμως και χωρίς αυτές, ο κορμός του έργου έχει να δώσει πολλά στον αναγνώστη, καθώς τα περιεχόμενά του παραμένουν επίκαιρα και οι προτάσεις του Σωτηρέλη καιρίες. Στις επόμενες σελίδες θα επιχειρήσω να συνοψίσω κάποια από τα περιεχόμενα του βιβλίου, προσθέτοντας τα κριτικά σχόλια και δικές μου σύντομες αναπτύξεις επί ορισμένων θεμάτων.

I. ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ, ΕΘΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ, ΑΡΘΡΟ 28 Σ.

Ο όρος «παγκοσμιοποίηση» δηλώνει κατ' αρχάς την «κατάρριψη των εθνικών οικονομικών συνόρων». Ως επίφοβες όψεις της παγκοσμιοποίησης ο Σωτηρέλης κατονομάζει τη «διαμόρφωση τεράστιων υπερεθνικών ιδιωτικών κερδοσκοπικών συγκροτημάτων, που δεσπόζουν πλέον στη διεθνή οικονομική και πολιτική σκηνή μέσω της ραγδαίας ιδιωτικοποίησης ζωτικής σημασίας δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών, της αδίστακτης εμπορευματοποίησης των κοινωνικών αγαθών και γενικότερα της βαθμιαίας αχρήστευσης ή και ανατροπής των συνταγματικών εγγυήσεων, που εξειδικεύουν την πολιτική δημοκρατία, το κράτος δικαίου και το κράτος πρόνοιας»· το «διεθνές και εγχώριο χρηματοπιστωτικό σύστημα, που αποτελεί πλέον, απροκάλυπτα, τη μακρά χείρα των εν λόγω συγκροτημάτων, έχοντας επιβάλει σχεδόν ολοκληρωτικά τη μονεταριστική πολιτική και την καταθλιπτική κυριαρχία της αγοράς και συρρικνώνοντας την οικονομική πολιτική σε περιθωριακές κινήσεις διεκπεραιωτικού χαρακτήρα»· και τα «διεθνή χρηματιστήρια, που κυριαρχούνται πλήρως από την ανενδοίαστη κερδοσκοπία των “νομαδικών κεφαλαίων” και παράλληλα αποστασιοποιούνται ολοένα και περισσότερο από την πραγματική οικονομία και διαφεύγουν κάθε κοινωνικό ή πολιτικό έλεγχο» (σελ. 61 του βιβλίου).

Γιγαντώνονται σε αυτό το πλαίσιο επιχειρηματικά και μνητιακά κέντρα ιδιωτικής ισχύος, τα οποία όχι μόνο διαφεύγουν της ρυθμιστικής εξουσίας των κρατών αλλά είναι σε θέση να ποδηγετούν αυτή την εξουσία, αξιοποιώντας προς τούτο και τις επιταγές που εισάγουν, αδιαφανώς, παγκόσμιοι οργανισμοί όπως ο ΠΟΕ και η λέσχη G7. Άλλοι διεθνείς οργανισμοί, όπως η ΕΕ, μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, αναλαμβάνουν εξουσίες που αγγίζουν τον σκληρό πυρήνα της εθνικής κυριαρχίας, όπως η έκδοση νομίσματος και οι αρμοδιότητες που συνδέονται με το σύστημα Schengen. Το NATO, υπό την ηγεμονία των ΗΠΑ, καθοδηγεί γεωπολιτικές εξελίξεις οι οποίες δεν καθορίζονται από το ιδεώδες της ειρηνικής επίλυσης των διαφορών.

Ο Σωτηρέλης αντιπαραθέτει σε αυτές τις εξελίξεις την εθνική κυριαρχία, εξηγώντας ότι αυτή υπήρξε το «θερμοκήπιο» για την ανάπτυξη της δημοκρατίας· ότι παρά τις παρεκτροπές του εθνικισμού, το έθνος-κράτος στέγασε αισθήματα αλληλεγγύης μεταξύ των πολιτών του και σφυρηλάτησε τον πολιτικό δεσμό που αποτελεί αρμό των δημοκρατικών διαδικασιών όπως τις γνωρίζουμε μέχρι σήμερα. Ο συγγραφέας εννοεί την εθνική κυριαρχία κατά βάση ως δημοκρατία και πολύ λιγότερο ως κοιτίδα κοινότητας στη βάση μη πολιτικών δεσμών και ιδανικών. Άλλωστε, ο Σωτηρέλης προσδίδει θετικό πρόσημο στις προσπάθειες διαμόρφωσης υπερεθνικών δεσμών και διακρατικών θεσμών οι οποίοι θα αποβλέπουν στην πολιτική ενοποίηση περιοχών όπως η Ευρώπη –τούτη η προοπτική είναι ακόμη πιο έντονη στα κείμενα του Επιμέτρου. Ωστόσο, όπως γράφει, «κάθε κίνηση προς την κατεύθυνση αυτή πρέπει να εμπεριέχει, σε κάθε περίπτωση, μια τριπλή ασφαλιστική δικλείδα:

- Πρώτον, η όποια θεσμική αποδυνάμωση του εθνικού κράτους να διαθέτει ισχυρή δημοκρατική νομιμοποίηση, συνταγματικά προβλεπόμενη και οριοθετούμενη.

- Δεύτερον, οι μεταφερόμενες αρμοδιότητες να ανατίθενται σε υπερεθνικά όργανα με την ίδια ή ανάλογη δημοκρατική νομιμοποίηση, ώστε να ενσωματώνεται σε αυτά ένα πολιτικό ισοδύναμο της μεταφερόμενης κυριαρχίας, που να μπορεί να συμβάλλει στη σταδιακή διαμόρφωση θεσμικής παράδοσης αντίστοιχης με εκείνη των εθνικών κρατών.

- Τρίτον, ότι θα αναζητηθούν θεσμικά αντίβαρα της εθνικής κυριαρχίας και προς τα κάτω, με τη συνταγματική καθιέρωση αποκεντρωμένων και αυτοδιοικούμενων περιφερειών. Και τούτο διότι, με τη μεταφορά μέρους της εθνικής κυριαρχίας πλησιέστερα προς την πηγή της άμεσης δημοκρατικής νομιμοποίησής της, βελτιώνονται προδήλως και οι άμυνές της απέναντι στην απειλή υφαρπαγής και νόσφισης αρμοδιοτήτων του εθνικού κράτους από τα κέντρα ιδιωτικής ισχύος» (σελ. 103-104).

Υπό το πρίσμα της πρώτης ως άνω υπόδειξης, ορθά ο Σωτηρέλης εστιάζει το ενδιαφέρον του στο [άρθρο 28](#) του Συντάγματος της Ελλάδας, το οποίο αποτελεί μέχρι σήμερα το συνταγματικό θεμέλιο της μεταφοράς κυριαρχικών αρμοδιοτήτων του ελληνικού κράτους στην ΕΕ και σε άλλους διεθνείς οργανισμούς, αποτελώντας με αυτό τον τρόπο και κύρια δίοδο των άδηλων πλιν κομβικών μεταβολών της ελληνικής συνταγματικής τάξης εξαιτίας της παγκοσμιοποίησης. Προτείνεται λοιπόν αναθεώρηση αυτού του άρθρου, καθώς και του [άρθρου 27](#), με κύρια κατεύθυνση να τεθεί απαίτηση για αυξημένη πλειοψηφία τριών πέμπτων εντός του κοινοβουλίου (δηλαδή, 180 τουλάχιστον θετικές ψήφους) όχι μόνο για νόμους που κυρώνουν συνθήκες διά των οποίων συντελείται εκχώρηση συνταγματικών αρμοδιοτήτων σε όργανα διεθνών οργανισμών, όπως η ισχύουσα διάταξη του άρθρου 28 παρ. 2 Σ. προβλέπει, αλλά για οιονδήποτε ουσιαστικό περιορισμό της εθνικής κυριαρχίας, είτε πρόκειται για μεταβολή των ορίων της επικράτειας ή υποδοχή, στάθμευση και μετακίνηση ξένης στρατιωτικής δύναμης στην επικράτεια (περιπτώσεις για τις οποίες το [άρθρο 27](#) Σ. απαιτεί απόφαση της Βουλής που λαμβάνεται με απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών και όχι με αυξημένη πλειοψηφία των τριών πέμπτων), είτε για τη διέλευση από τη χώρα στρατιωτικών δυνάμεων του NATO (ζήτημα που ήταν τότε επίκαιρο λόγω του βομβαρδισμού της Γιουγκοσλαβίας και είναι και πάλι σήμερα επίκαιρο λόγω του πολέμου στην Ουκρανία), είτε για άλλους περιορισμούς της εθνικής κυριαρχίας (οι οποίοι τότε και σήμερα μπορούν να επέλθουν με απόφαση που βρίσκει στήριξη 151 βουλευτών, βλ. την παρ. 3 του [άρθρου 28](#)). Πάντως, ο Σωτηρέλης προτείνει επίσης (χωρίς να το αιτιολογεί εκτενώς) εξαίρεση προς διευκόλυνση της δημοκρατικής ολοκλήρωσης της ΕΕ, έτσι ώστε να απαιτείται απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών (δηλαδή, 151 θετικές ψήφοι) και όχι αυξημένη πλειοψηφία των 3/5 του ίδιου αριθμού, όταν πρόκειται για βήματα της ενοποιητικής διαδικασίας που κινούνται προς την κατεύθυνση άμβλυνσης του δημοκρατικού ελλείμματος της ΕΕ.

Ταυτόχρονα, ο συγγραφέας προτείνει συνταγματική καθιέρωση της δυνατότητας πρόκλησης δημοψηφίσματος επί του ζητήματος που συνεπάγεται περιορισμούς της κυριαρχίας. Τέτοιο δημοψήφισμα θα μπορεί να προκαλείται *έπειτα* από τη σχετική απόφαση της Βουλής (πολύ σημαντικό), ανεξάρτητα από το μέγεθος της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας που στήριξε αυτή την απόφαση, είτε με λαϊκή πρωτοβουλία (με συλλογή σημαντικού αριθμού υπογραφών, ο οποίος μάλιστα θα μπορούσε να συναρτάται με το μέγεθος της πλειοψηφίας που συγκεντρώθηκε στη Βουλή), είτε από 120 τουλάχιστον βουλευτές, είτε τέλος από τον/την Πρόεδρο της Δημοκρατίας.

Ως γνωστό, οι προτάσεις αυτές δεν υιοθετήθηκαν ούτε κατά τη συνταγματική αναθεώρηση

του 2001, ούτε κατά τις μεταγενέστερες συνταγματικές αναθεωρήσεις. Ετέθη απλώς το 2001 ερμηνευτική δήλωση υπό το άρθρο 28 για να θυμίσει ότι οι διατάξεις του (συνολικά) αποτελούν θεμέλιο για τη συμμετοχή της Ελλάδας στις διεργασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Όμως, το κύριο σώμα των ρυθμίσεων του άρθρου 28 παραμένει ως είχε το 1975. Συντηρείται έτσι η ασάφεια σχετικά με την απαιτούμενη πλειοψηφία εντός της Βουλής σε περιπτώσεις αποδυνάμωσης της εθνικής κυριαρχίας η οποία δεν ενέχει (πανηγυρική) εκχώρηση συνταγματικών αρμοδιοτήτων σε (συγκεκριμένα) όργανα διεθνών οργανισμών. Στερείται, δε, το εκλογικό σώμα της εξουσίας να εκφραστεί άμεσα, έστω μετά την έκφραση του αντιπροσωπευτικού οργάνου, επί των θεμάτων αυτών. Και μπορεί μιν η ανάθεση της σχετικής ευθύνης αποκλειστικά στη Βουλή, αλλά και η ασάφεια σχετικά με την αναγκαία κοινοβουλευτική πλειοψηφία, να αφήνουν περιθώρια ελιγμών στα πολιτικά κόμματα που καθορίζουν σε δεδομένη στιγμή τις τύχες της χώρας, όπως έδειξαν οι περιστάσεις της οικονομικής κρίσης, τούτο μπορεί να λειτουργήσει ως μπούμερανγκ για το πολιτικό σύστημα. Αυτό απαξιώνεται χωρίς να μπορούν τα πολιτικά κόμματα να μεταβιβάσουν, ευθέως, καθαρά και επικεντρωμένα, την ευθύνη των σχετικών αποφάσεων στους ίδιους τους πολίτες.

Ασφαλώς, υπάρχει πάντοτε η οδός του δημοψηφίσματος που προβλέπεται από το [άρθρο 44](#) παρ. 2 Σ. Εδώ όμως εντοπίζουμε τη σημασία της πρότασης του Σωτηρέλη και την πιο κρίσιμη διαφορά αυτής από το υφιστάμενο συνταγματικό καθεστώς: Το άρθρο 44 παρ. 2 Σ. αφορά κάθε είδους δημοψηφίσματα, έτσι αφήνει ανοιχτή τη διατύπωση του ερωτήματος που θα τεθεί στους πολίτες. Αντίθετα, εάν είχε προβλεφθεί δυνατότητα προκήρυξης δημοψηφίσματος στο πλαίσιο του άρθρου 28, η συνταγματική αυτή πρόνοια θα υποχρέωνε εκ των πραγμάτων τους έχοντες την ευθύνη για τη διαμόρφωση του ερωτήματος να θέσουν υπό την κρίση του εκλογικού σώματος ευθέως το ζήτημα του περιορισμού της εθνικής κυριαρχίας, όπως αυτό ανακύπτει κάθε φορά μέσα από τις εξελίξεις, αλλά πάντως ως ζήτημα περιορισμού της κυριαρχίας. Όπως έδειξε και η εσφαλμένη κίνηση της κυβερνητικής πλειοψηφίας ΣΥΡΙΖΑ – ΑΝΕΛ το καλοκαίρι του 2015 να προκηρύξει δημοψήφισμα του άρθρου 44 παρ. 2 Σ. θέτοντας προσχηματικό ερώτημα που δεν μετέφερε την ευθύνη των εξελίξεων στους πολίτες, καθώς δεν επέτρεπε τη γνήσια έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας, ευθέως και καθαρά, επί του πραγματικού συνταγματικού θέματος που ετίθετο υπό τις περιστάσεις (του θέματος της *πάση θυσία* παραμονής της χώρας στο ευρώ), η απουσία συνταγματικής πρόβλεψης δημοψηφίσματος υπό το άρθρο 28 υπήρξε καθοριστική για τις πολιτικές, και εμμέσως για τις πολιτειακές, εξελίξεις. Αν η εν λόγω απουσία υπήρξε σωτήρια ή καταστροφική, είναι ζήτημα άλλης τάξης. Η απάντηση που θα δώσει κανείς εξαρτάται, εν μέρει, από το πώς εκλαμβάνει τη δημοκρατία σε σχέση με τέτοια θέματα: Αποτελεί η δημοκρατία, ως απευθείας έκφραση του εκλογικού σώματος, συστατικό ή απλώς λειτουργικό στοιχείο τόσο σημαντικών αποφάσεων;

Σε κάθε περίπτωση, η έκφραση του εκλογικού σώματος ιδίως επί τέτοιων θεμάτων είναι αναπότρεπτη. Μετρά όμως ο τρόπος της έκφρασης τούτης: Κοινοβουλευτικές εκλογές κατά τις οποίες η βούληση του εκλογικού σώματος είναι κατ' ανάγκη πολυθεματική; Δημοψήφισμα επί ερωτήματος το οποίο μπορεί και να είναι προσχηματικό; Ή δημοψήφισμα στο οποίο το φλέγον ζήτημα πρέπει και δεν μπορεί παρά να τεθεί ευθέως; Πρόκειται για εξίσου θεμιτές, καταρχήν, αλλά διαφορετικές μεταξύ τους εκδοχές της δημοκρατίας. Δεν θα διακινδυνεύσω να εικάσω εδώ ποια θα ήταν η θέση του Σωτηρέλη επί του συγκεκριμένου ερωτήματος. Νομίζω όμως ότι η πρόταση

του για την πρόβλεψη δημοψηφίσματος υπό το άρθρο 28 θα πρέπει να διαβαστεί υπό το πρίσμα τούτων των αγωνιωδών περιστάσεων μίας δημοκρατίας.

II. ΟΙ «ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ» ΥΠΟΝΟΜΕΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ: ΜΜΕ, ΔΙΑΠΛΟΚΗ, ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΕΣ ΑΡΧΕΣ

Το επόμενο κεφάλαιο του βιβλίου εστιάζει στην υπονόμηση της εθνικής κυριαρχίας «εκ των έσω»: Από ιδιωτικά κέντρα οικονομικής ισχύος «που επιδιώκουν την ικανοποίηση συμφερόντων τους είτε με τη χειραγώγηση –ή και αποκάλυψη υπαγόρευση– κρίσιμων κρατικών αποφάσεων, ιδίως οικονομικής υφής, είτε με την αχρήστευση ελεγκτικών κρατικών μηχανισμών είτε με την προκλητική υποκατάστασή τους στη θέση των δημόσιων υπηρεσιών, μέσα ευθείας ή έμμεσης και διαμεσολαβημένης ιδιωτικοποίησής τους. Τη ζοφερή αυτή εικόνα συμπληρώνει η συνεχής και συστηματική παραπλάνηση της κοινής γνώμης από τα ιδιωτικά ΜΜΕ, και ιδίως από τα τηλεοπτικά, των οποίων η ευρύτατη εμβέλεια, η τεράστια δύναμη επιβολής και η καταχρηστική αξιοποίηση συνετέλεσαν στο να γιγαντωθεί η πλέον επίφοβη ίσως “ιδιωτική εξουσία”, η οποία αποτελεί την αιχμή του δόρατος της “διαπλοκής”. Πράγματι, τα μέσα αυτά, που συγκεντρώνονται πλέον σε ελάχιστα χέρια πανίσχυρων επιχειρηματιών, επιδιώκουν, άλλοτε αυτοτελώς και άλλοτε σαν οιονεί ιδεολογικοί μηχανισμοί ή προπομποί των άλλων οικονομικών κέντρων ισχύος, αφενός την προετοιμασία του εδάφους για την άλωση του κράτους –διατεταγμένη εξουδετέρωση των ιδεολογικών αντιστάσεων και εκκαθάριση των κοινωνικών και πολιτικών εμποδίων– και αφετέρου την προπαγανδιστική επιβολή, άλλοτε διαμεσολαβημένη και υποδόρια και άλλοτε αποκάλυπτη, των συμφερόντων της κοινωνίας της αγοράς» (σελ. 142-144 του βιβλίου). Μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι οι παρατηρήσεις αυτές δεν ισχύουν και σήμερα;

Η θέση στο επίκεντρο του προβλήματος της διαπλοκής και του συναφούς προβλήματος της έλλειψης πλουραλιστικής πληροφόρησης από τα τηλεοπτικά ΜΜΕ υπήρξε απολύτως εύστοχη επιλογή του συγγραφέα. Πρόκειται για προβλήματα που ταλάνιζαν τότε και συνεχίζουν να ταλάνιζουν έως σήμερα, πλέον περισσότερο από ποτέ, το δημοκρατικό πολίτευμα, με μικρότερη αλλά ορατή ένταση παγκοσμίως, με καταλυτική και καταθλιπτική ένταση στη χώρα μας. Εξάλλου, όπως είχα την ευκαιρία να υποστηρίξω κι εγώ σε βιβλίο μου με τίτλο [Το πολιτικό σύστημα σε κρίσιμη καμπή](#) (από τις εκδόσεις Παπαζήση) που εκδόθηκε το 2015, η διαπλοκή είναι όρος που συνοψίζει πληθώρα θεσμικών αποτυχιών οι οποίες, από κοινού με τις διεθνείς οικονομικές συνθήκες, καθόρισαν την κατάρρευση των δημόσιων οικονομικών του ελληνικού κράτους την περίοδο 2009-2010 και τις συνακόλουθες εξελίξεις. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης το πολιτικό σύστημα, επιχειρώντας να διασφαλίσει τα προνόμια των επικυρίαρχων τάξεων, όχι μόνο δεν αντιμετώπισε το πρόβλημα της διαπλοκής και το πρόβλημα της έλλειψης πλουραλισμού στα ΜΜΕ, αλλά τα όξυνε έτι περαιτέρω. Τα προβλήματα αυτά έχουν οδηγήσει σήμερα σε μία κατάσταση από την οποία απουσιάζει ο Τύπος ως ελεγκτική εξουσία. Ακόμη χειρότερα, τα περισσότερα ΜΜΕ επιδίδονται σε συναγωνισμό προσφοράς στην κυβέρνηση ολοένα πιο αποτελεσματικών υπηρεσιών προπαγάνδας, μεταφοράς της δημόσιας προσοχής σε ανώδυνα για την κυβέρνηση θέματα, αποσιώπησης ή καταδίκης κάθε αντιπολιτευτικής φωνής, πολλές φορές μέσω της ρήσης τηλεπαρουσιαστών, εν είδει απάντησης σε κριτικά σχόλια για το κυβερνητικό έργο, ότι «αυτά τα λέει ο ΣΥΡΙΖΑ» (πρόκειται για επιχείρημα εξίσου αποτελεσματικό με το παλαιότερο «όλοι μαζί τα φάγαμε»).

Η απουσία ελέγχου της κυβέρνησης σε πεδία κρίσιμα για τις κρατικές δαπάνες, όπως οι δημόσιες συμβάσεις, έχει ως αποτέλεσμα την υπέρμετρη επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού από το κόστος των πελατειακών σχέσεων τις οποίες η σημερινή κυβέρνηση συντηρεί (με τη συνδρομή κάποιες φορές και της δικαστικής εξουσίας, η οποία καθώς φαίνεται αδυνατεί ή δεν επιθυμεί να εισφέρει ποινική δύναμη αποτροπής τέτοιων φαινομένων, ενώ κάποιες φορές προσφέρει και θεσμικά προσχήματα στους ενόχους, ώστε αυτοί να επιτίθενται, ατιμώρητα, σε εκείνους που φέρνουν στην επιφάνεια υποθέσεις διαφθοράς). Επέρχεται έτσι μοιραία, όχι όμως και αναπότρεπτα, αδυναμία του κράτους να προσφέρει ποιοτικές υπηρεσίες στους κρίσιμους χώρους της υγείας (κάτι που κατά την κρίση της πανδημίας μεταφράστηκε σε εκατόμβη νεκρών), της παιδείας, της εργασίας, της πραγματικής αντιμετώπισης του εγκλήματος και της κοινωνικής ασφάλισης. Η αδυναμία αυτή στη συνέχεια μεταφράζεται από την κυρίαρχη πολιτική παράταξη σε επιχείρημα υπέρ της ανάθεσης στον ιδιωτικό τομέα ολόένα και μεγαλύτερου μεριδίου της αγοράς των σχετικών υπηρεσιών, με ταυτόχρονη μάλιστα δημόσια χρηματοδότηση των ιδιωτών (λ.χ. με τραπεζικά δάνεια, όταν η ύπαρξη των τραπεζών στηρίζεται στο δημόσιο χρήμα), κατά προφανή διαστροφή των στόχων και του ιδεώδους που οι ιδιωτικοποιήσεις υποτίθεται ότι εξυπηρετούν – και κατά διεστραμμένη μεταφορά του σοβιετικού μοντέλου στο πεδίο της ιδιωτικής κερδοφορίας.

Ορθά ο Σωτηρέλης εντοπίζει ως «πρώτη γραμμή άμυνας» έναντι αυτών των φαινομένων τις Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές, τις οποίες η αναθεώρηση του 2001 έμελλε να καθιερώσει και συνταγματικά. Ορθά, επίσης, η έμφαση του συγγραφέα πέφτει στο Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης και τις Αρχές εκείνες οι οποίες αναλαμβάνουν τη ρύθμιση του ανταγωνισμού και την εποπτεία του χρηματοπιστωτικού τομέα και των χρηματιστηριακών συναλλαγών. Η μη καθιέρωση ισχυρών και πραγματικά Ανεξάρτητων συνταγματικά Αρχών στα δύο τελευταία πεδία και η διαχρονική αποτυχία των άλλων δύο Αρχών (παταγώδης στην περίπτωση του ΕΣΡ, σημαντική στην περίπτωση της Επιτροπής Ανταγωνισμού) να εκπληρώσουν τη συνταγματική αποστολή τους καθορίζουν τις οικονομικές και τις πολιτικές εξελίξεις στη χώρα μας. Πρόκειται, πάντως, για αποτυχίες που ευνοούνται από εκείνες τις πολιτικές δυνάμεις οι οποίες έχουν εξαρτήσει την επιβίωσή τους από τη διαπλοκή.

Ως δεύτερη γραμμή άμυνας ο Σωτηρέλης προτείνει την αντιμετώπιση της εμπορευματοποίησης των δημόσιων αγαθών μέσα από συνταγματοποίηση της νομολογίας που δεν επιτρέπει τη μεταφορά κρατικών αρμοδιοτήτων σε νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου και την παραχώρηση δημόσιας υπηρεσίας σε ιδιώτες όταν πρόκειται για κοινωνικά αγαθά ζωτικής σημασίας, μέσα από οριοθέτηση των αποκρατικοποιήσεων και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας σε άλλους τομείς, μέσα από διασφάλιση του ισχυρού ρόλου του δημοσίου στους κεντρικούς τομείς της παιδείας, της υγείας, της πρόνοιας και της κοινωνικής ασφάλειας και μέσα από την προστασία του περιβάλλοντος, το τελευταίο με κατοχύρωση λαϊκής αγωγής απέναντι στα παντοδύναμα και αδιάστακτα συμφέροντα.

III. Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΖΩΟΓΟΝΗΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ: ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑΤΑ, ΕΚΛΟΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου θεματοποιεί τη συνταγματική αναζωογόνηση της δημοκρατίας και ξεκινά με το θέμα της δυνατής ενεργοποίησης της λαϊκής κυριαρχίας και επί άλλων θεμάτων εκτός εκείνων που συνδέονται με το άρθρο 28 του Συντάγματος. Προτείνεται λοιπόν ο εμπλουτισμός του πολιτικού συστήματος με θεσμούς άμεσης δημοκρατικής συμμετοχής, όπως το «δημοψήφισμα

πολλαπλής πρωτοβουλίας», δηλαδή η καθιέρωση δυνατότητας πρόκλησης δημοψηφίσματος επί ψηφισμένων νομοσχεδίων είτε εκ μέρους μερίδας του εκλογικού σώματος –όχι μικρότερης του 3%, κατά τον συγγραφέα– με συλλογή υπογραφών, είτε με πρόταση μεγάλου αριθμού βουλευτών –τουλάχιστον των 2/5 ή εναλλακτικά, με πρόταση δύο τουλάχιστον κοινοβουλευτικών ομάδων της αντιπολίτευσης–, προκειμένου να απεξαρτηθεί η διαδικασία αυτή από τη βούληση της κυβερνητικής πλειοψηφίας.

Βρίσκω την πρόταση αυτή εύλογη. Είναι παράδοξο να εξαρτούμε την ενεργοποίηση του κρατικού οργάνου που βρίσκεται πιο κοντά στην ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας, του εκλογικού σώματος, αποκλειστικά από τις διαθέσεις των άλλων κρατικών οργάνων, της Βουλής και της Κυβέρνησης. Τα όργανα αυτά υπηρετούν διαφορετικές διαδικασίες και διεργασίες οι οποίες υπάγονται στη λογική της πολιτικής αντιπροσώπευσης. Λέμε συχνά, και ορθά, ότι τα δημοψηφίσματα έρχονται να συμπληρώσουν τις αντιπροσωπευτικές διαδικασίες. Όμως, η συνταγματική ρύθμιση των δημοψηφισμάτων δεν θα πρέπει να είναι τέτοια ώστε να καθιστά τη χρήση τους εφικτή μόνο όταν πρόκειται να εργαλειοποιηθούν από τους πλειοψηφούντες στο αντιπροσωπευτικό σώμα. Σε αυτή την περίπτωση, τα δημοψηφίσματα θα καθίσταντο συμπληρώματα της αντιπροσώπευσης με όχι επιθυμητή έννοια.

Ο Σωτηρέλης έχει ασφαλώς επίγνωση των κινδύνων που συνδέονται με τα δημοψηφίσματα. Παραθέτει τα αντεπιχειρήματα στις προτάσεις του και απαντά σε αυτά πολύ αναλυτικά, προτείνοντας και εγγυήσεις προς άμβλυση των φόβων, όπως ιδίως η εξαίρεση από τα δημοψηφίσματα ρυθμίσεων που θα μπορούσαν να συνεπάγονται συρρίκνωση ή κατάργηση ατομικών δικαιωμάτων, επίσης η πρόβλεψη άσκησης μερικού ή συνολικού αναβλητικού βέτο εκ μέρους του/της Προέδρου της Δημοκρατίας, της Βουλής ή της Κυβέρνησης, το οποίο θα οδηγεί σε αξιολόγηση του προβλήματος που τίθεται (όπως είναι ιδίως η διατύπωση του ερωτήματος του δημοψηφίσματος) από το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο. Η ανάθεση εξουσίας βέτο στα όργανα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας οδηγεί ασφαλώς σε διαφορετική συνταγματική τάξη από αυτήν στην οποία τα όργανα αυτά μονοπωλούν την πρωτοβουλία και την απόφαση για διεξαγωγή δημοψηφίσματος.

Στη συνέχεια, η ανάλυση μεταφέρεται στο πεδίο της πολιτικής αντιπροσώπευσης. Τίθεται καταρχάς στο επίκεντρο το πρόβλημα των πελατειακών και οικονομικών εξαρτήσεων των υποψηφίων βουλευτών. Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας δεν αρκείται στην ανούσια επανάληψη γνωστών προτάσεων, όπως η ενίσχυση της αποτελεσματικότητας του ελέγχου της προέλευσης των οικονομικών μέσων των υποψηφίων και ο αποτελεσματικός έλεγχος τήρησης των ορίων των εκλογικών δαπανών (γνωρίζουμε καλά ότι η αποτελεσματικότητα τέτοιων μέτρων ως προς τον επιδιωκόμενο σκοπό θα είναι ούτως ή άλλως μικρή). Αντίθετα, ο Σωτηρέλης τοποθετείται αποφασιστικά υπέρ της κατάργησης του σταυρού προτίμησης, που αποτελεί κατά τη γνώμη του το κύριο πεδίο αθέμιτων συναλλαγών, και την αντικατάστασή του από τους δεσμευμένους κομματικούς συνδυασμούς (λίστες), υπό τον όρο όμως ότι θα τεθούν ισχυρές εγγυήσεις εσωκομματικής δημοκρατίας, όπως η ανάθεση της ευθύνης κατάρτισης των συνδυασμών στα συλλογικά κομματικά όργανα και η δυνατότητα των εκλογέων να ανατρέπουν τη σειρά κατάταξης. Αυτό που δεν εξηγείται αναλυτικά από τον συγγραφέα είναι ποιες ακριβώς θα ήταν αυτές οι εγγυήσεις και πώς το κράτος θα μπορούσε να εγγυηθεί αποτελεσματικά την εσωκομματική δημοκρατία στο θέμα της κατάρτισης των ψηφοδελτίων χωρίς να έχουμε υπέρμετρες παρεμβάσεις της δικαστικής ή άλλης κρατικής εξουσίας στην εσωτερική αυτονομία των κομμάτων.

Περαιτέρω, ο Σωτηρέλης τοποθετείται υπέρ του αναλογικού εκλογικού συστήματος, ως προσφορότερου για την πραγμάτωση της λαϊκής κυριαρχίας, για την πιστότητα της πολιτικής αντιπροσώπευσης και για εκπλήρωση της πολιτικής ισότητας (έκφανση της οποίας είναι και η αρχή της ισοδυναμίας των ψήφων), προτείνοντας πάντως και ενίσχυση του πρώτου κόμματος όταν τα εκλογικά ποσοστά του είναι ιδιαίτερα υψηλά (λ.χ. πάνω από 45%) και βρίσκονται σε αρκετή απόσταση (λ.χ. υπέρτερη του 2%) από τα εκλογικά ποσοστά του δεύτερου κόμματος.

Σε επόμενο κεφάλαιο αναλύονται εκτενώς –ίσως υπερβολικά εκτενώς– ζητήματα που σχετίζονται με την αναβάθμιση της Βουλής και την καλύτερη οργάνωση του νομοθετικού και ελεγκτικού έργου της. Μεταξύ των προτάσεων που κατατίθενται στο κεφάλαιο αυτό ξεχωρίζω την ορθή, όπως απέδειξε η πράξη, επιμονή του συγγραφέα στη σχέση ανάμεσα στη Βουλή και τις Ανεξάρτητες Αρχές, στη βάση αναζήτησης της ευρύτερης δυνατής νομιμοποίησης των τελευταίων, εφόσον οι εξουσίες τους είναι νευραλγικής σημασίας. Πάντως, κατά τη γνώμη μου το κύριο *συνταγματικό* πρόβλημα που συνδέεται με την έλλειψη ποιότητας στη νομοθέτηση δεν είναι η οργάνωση της νομοπαραγωγικής διαδικασίας από το Σύνταγμα, αλλά η μη άσκηση της υπαρκτής αρμοδιότητας του/της Προέδρου της Δημοκρατίας να αναπέμπει στη Βουλή νομοσχέδια που έχουν ψηφισθεί κατά παράβαση των σχετικών συνταγματικών κανόνων και ιδίως εκείνων που σχετίζονται με την αρχή της ειδικότητας. Θα έπρεπε επίσης να μεταρρυθμιστεί συνταγματικά η δυνατότητα έκδοσης πράξεων νομοθετικού περιεχομένου, με ρητή πρόβλεψη και εδώ εξουσίας του/της ΠτΔ να αναπέμπει, στην Κυβέρνηση, προτάσεις για έκδοση τέτοιων πράξεων που δεν υπαγορεύονται από εξαιρετικά επείγουσα και απρόβλεπτη ανάγκη, όπως επιτάσσει το [άρθρο 44](#) παρ. 1 Σ. Θα μπορούσε, μάλιστα, η διαδικασία να εμπλουτιστεί με απαίτηση διαβεβαίωσης του/της Προέδρου της Βουλής ότι η νομοθετική αντιμετώπιση τέτοιας ανάγκης δεν μπορεί να λάβει χώρα ούτε με την κατεπείγουσα διαδικασία συζήτησης και ψήφισης νόμου από τη Βουλή. Με αυτό τον τρόπο, θα ετίθεντο εγγυήσεις αποτροπής της κατάχρησης των πράξεων νομοθετικού περιεχομένου, η οποία δεν αποφεύχθηκε κατά τις κρίσεις της τελευταίας δεκαετίας.

IV. Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΟΥ/ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Το τρίτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους του βιβλίου είναι αφιερωμένο σε σκέψεις που τείνουν σε αποκατάσταση, όπως φρονεί ο Σωτηρέλης, του ρυθμιστικού ρόλου του/της Προέδρου της Δημοκρατίας, κατ' αρχάς μέσα από μετριασμένη ενίσχυση των αρμοδιοτήτων του/της: Απόκτηση πρωτοβουλίας και διακριτικής ευχέρειας ως προς την προκήρυξη δημοψηφίσματος, το ίδιο και ως προς την απεύθυνση διαγγελημάτων στον Ελληνικό λαό (χωρίς προσυπογραφή της Κυβέρνησης)· αρμοδιότητα σύγκλησης σύσκεψης πολιτικών αρχηγών σε κρίσιμες περιστάσεις· άσκηση πλήρους ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων πριν την έκδοση και δημοσίευσή της (δηλ. επαναφορά της αρμοδιότητας της κύρωσης των νόμων)· ενδεχομένως, οριακά ευρύτερα περιθώρια χειρισμών στο στάδιο διορισμού Κυβέρνησης, όταν κανένα κόμμα δεν διαθέτει την αναγκαία κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Τέτοια ενίσχυση αρμοδιοτήτων θα πρέπει να συνοδεύεται, κατά την πρώτη έκδοση του βιβλίου, από την άμεση εκλογή του/της Προέδρου της Δημοκρατίας από τον λαό, προς αντικατάσταση της προσφυγής στις κάλπες των βουλευτικών εκλογών όταν (κατά τη μέχρι το 2019 ισχύουσα ρύθμιση) δεν προκύπτει στη Βουλή η αναγκαία πλειοψηφία

των 3/5 για την εκλογή του ρυθμιστή του πολιτεύματος. Πάντως, στο Επίμετρο του βιβλίου ο Σωτηρέλης ανατοποθετείται στο ζήτημα της εκλογής του/της ΠτΔ. Κρίνει πλέον ότι η εκλογική διαδικασία για την ανάδειξη του/της Προέδρου δεν είναι επιθυμητή, καθώς τυχόν άμεση εκλογή του/της θα μπορούσε να τον/την βάλει στον πειρασμό να υπερβεί τον ρυθμιστικό ρόλο του/της και να διεκδικήσει εξουσίες που θα προσιδιάζουν σε μία δυαρχία στις κεφαλές της εκτελεστικής εξουσίας (σελ. 621 του βιβλίου).

Συμφωνώντας με αυτή την ανατοποθέτηση, θα προσέθετα κάτι που ίσως δεν έχει μέχρι σήμερα τύχει της πρέπουσας προσοχής: Ποιο θα μπορούσε να είναι το πολιτικό περιεχόμενο του προεκλογικού λόγου των υποψηφίων ή των υποστηρικτών τους σε εκλογές για την ανάδειξη Προέδρου της Δημοκρατίας; Πώς θα μπορούσαν οι υποψήφιοι ή οι υποστηρικτές τους να συζητήσουν επί του τρόπου άσκησης αρμοδιοτήτων οι οποίες προσιδιάζουν σε ρυθμιστικό και όχι αποφασιστικό ρόλο; Δεν θα μπου οι υποψήφιοι/-ες στον πειρασμό να εκθέσουν τις απόψεις τους για φλέγοντα ζητήματα δημόσιας πολιτικής, από τον χειρισμό των οποίων θα πρέπει όμως να απέχουν σε περίπτωση εκλογής τους; Με ποιον τρόπο θα διαφυλάξουν το κύρος του προεδρικού θεσμού, όταν πρόκειται να απέχουν από παρεμβάσεις επί θεμάτων για τα οποία έχουν προηγουμένως εκφραστεί δημόσια και επί των οποίων η κοινή γνώμη θα απαιτεί να τοποθετηθούν εκ νέου; Από την άλλη πλευρά, ελλείψει δημόσιου λόγου, με ποιο κριτήριο θα κληθούν οι πολίτες να εκλέξουν νέο/-α Πρόεδρο της Δημοκρατίας; Ελλείψει κριτηρίου εκλογής και ελλείψει εξουσίας για αυτόνομη εκφορά δημοσίου λόγου στη συνέχεια, δεν θα συνιστούσε η άμεση εκλογή του/της ΠτΔ εκφυλισμό της δημοκρατικής διαδικασίας;

Έχοντας παρακολουθήσει προεκλογική περίοδο ενόψει εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας σε άλλο κράτος με κοινοβουλευτικό σύστημα κυβέρνησης, μπορώ να βεβαιώσω ότι είναι περίπου αναπόφευκτο να δει κανείς υποψηφίους Προέδρους της Δημοκρατίας να διαφωνούν δημοσίως επί θεμάτων δημόσιας, λ.χ. οικονομικής, πολιτικής επί των οποίων, όταν εκλεγούν, θα έχουν την υποχρέωση να σιωπούν. Δεν είναι τυχαίο ότι στη χώρα μας η ανάδειξη του/της Προέδρου της Δημοκρατίας γίνεται στη Βουλή χωρίς να μεσολαβεί σχετική συζήτηση. Πολύ δύσκολα θα μπορούσα να φανταστώ τα περιεχόμενα τέτοιας συζήτησης, εάν υποθέσουμε ότι αυτή δεν θα πρέπει να υπονομεύει εκ των προτέρων το κύρος του προεδρικού θεσμού και τον ίδιο τον εκλεγέντα/την ίδια την εκλεγείσα.

Ωστόσο, η λύση που επικράτησε στη συνταγματική αναθεώρηση του 2019, δηλαδή η ανάθεση της εκλογής του/της Προέδρου της Δημοκρατίας στην ίδια πάνω-κάτω κοινοβουλευτική πλειοψηφία η οποία είναι σε θέση να αναδεικνύει κυβερνήσεις, απάδει προς τη ratio του προεδρικού θεσμού. Όταν εκλεγεί από κοινοβουλευτική πλειοψηφία που δεν θα περιλαμβάνει το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης, ο/η Πρόεδρος της Δημοκρατίας θα κινδυνεύει πάντα να εκπέσει στο επίπεδο ενός ή μίας επιπλέον Υπουργού της Κυβέρνησης, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την αξιοπιστία των πολιτειακών θεσμών και για τη συμβολική λειτουργία του Συντάγματος (εφόσον ο/η Πρόεδρος είναι κύριος τελεστής αυτής της λειτουργίας). Η αναθεώρηση του 2019 προσπέρασε μάλλον παρά έλυσε το πρόβλημα. Η νέα ρύθμιση κάθε άλλο παρά απαλλαγμένη είναι από τον κίνδυνο να προκληθεί στο μέλλον σοβαρή πολιτειακή κρίση με επίκεντρο τη στάση του/της Προέδρου της Δημοκρατίας, σε συνδυασμό με τυχόν προηγηθείσα πολωτική εντός του κοινοβουλευτικού σώματος ανάδειξή αυτού ή αυτής.

V. ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ: ΑΝΑΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΤΩΝ ΜΜΕ, ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ

Το τρίτο μέρος του βιβλίου, με τίτλο *Συνταγματικά προγεφυρώματα της ελευθερίας*, είναι αφιερωμένο στα συνταγματικά δικαιώματα, ειδικότερα στην ουσιαστική ενίσχυση των ατομικών ελευθεριών και στη διαφύλαξη των κοινωνικών κατακτήσεων που έχουν συναρμοστεί με τα κοινωνικά δικαιώματα.

Παραμένοντας στη γραμμή του κεντρικού θέματος του βιβλίου, ο Σωτηρέλης μιλά εδώ για μεταλλάξεις του εξουσιαστικού φαινομένου οι οποίες παράγουν νέες πηγές διακινδύνευσης των ατομικών ελευθεριών, εστιάζει, δε, το ενδιαφέρον του στην καταθλιπτική ανάπτυξη της ιδιότυπης εξουσίας των ηλεκτρονικών ΜΜΕ, ιδίως των ιδιωτικών τηλεοπτικών σταθμών, οι οποίοι, εκτός από τη δημοκρατία, θέτουν απειλές για τα συνταγματικά δικαιώματα της προσωπικότητας και της ιδιωτικότητας, για το τεκμήριο αθωότητας και τα άλλα δικαιώματα των κατηγορουμένων, για το απόρρητο των ανταποκρίσεων και το άσυλο της οικιακής ζωής, για τα πνευματικά δικαιώματα των δημιουργών, αλλά και για τα συνταγματικά αγαθά της παιδικής ηλικίας και της νεότητας. Προς ανανέωση του θεσμικού οπλοστασίου της ελευθερίας και προς αντιστοίχιση της συνταγματικής προστασίας αυτής της ελευθερίας στις νέες μορφές διακινδύνευσής της, ο Σωτηρέλης επιμένει και πάλι στον ρόλο των Ανεξάρτητων Αρχών. Μία από αυτές, το ΕΣΡ, καλείται να εγγυηθεί, εκτός από την αποτελεσματική προστασία των ανωτέρω δικαιωμάτων, και τον πλουραλισμό, υπό την έννοια τόσο της επιχειρηματικής πολυμέρειας στον χώρο των ΜΜΕ, όσο όμως και ενός *minimum* πολυφωνίας στα ενημερωτικά προγράμματα κάθε τηλεοπτικού σταθμού ξεχωριστά. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Σωτηρέλης προτείνει, πέραν της ρητής κατοχύρωσης του δικαιώματος πληροφόρησης των πολιτών, η οποία έλαβε χώρα με την αναθεώρηση του 2001, κατοχύρωση της πιο προωθημένης εκδοχής του δικαιώματος απάντησης και επανόρθωσης, η οποία συνίσταται σ' ένα γενικότερο «δικαίωμα να ακούγεται στα ΜΜΕ και η άλλη πλευρά» (το δικαίωμα αυτό των πολιτών κατοχυρώνεται σήμερα σε επίπεδο κοινής νομοθεσίας, την οποία όμως το ΕΣΡ παραλείπει διαχρονικά να εφαρμόσει). Προτείνεται, επίσης, η υποχρεωτική παραχώρηση ζωνών του ραδιοτηλεοπτικού χρόνου σε μη κυβερνητικούς φορείς της κοινωνίας των πολιτών. Πολύ σημαντική είναι και η πρόταση για ρητή κατοχύρωση των δικαιωμάτων των δημοσιογράφων έναντι των εργοδοτών τους (στην κατεύθυνση αυτή κινείται πρόσφατη νομοθετική πρωτοβουλία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής). Υποβάλλεται επίσης από τον συγγραφέα πρόταση για καθιέρωση λαϊκής προσφυγής στο ΕΣΡ, με αντικείμενο τη διάνοιξη της πρόσβασης των πολιτών στον ρ/τ χρόνο, τη διασφάλιση της ποιότητας των ρ/τ προγραμμάτων και την επιδίωξη εκπλήρωσης της ισότητας και της αντικειμενικότητας κατά τη μετάδοση πληροφοριών και ειδήσεων (όπως επιτάσσει το άρθρο 15 παρ. 2 Σ.).

Γενικότερα, σύμφωνα με κεντρική θέση του συγγραφέα, η διασφάλιση του πλουραλισμού μέσα από τις εγγυήσεις ελεύθερου και θεμιτού ανταγωνισμού στον χώρο της οικονομίας, καθώς και μέσα από τις εγγυήσεις για τον πλουραλισμό της πληροφόρησης στον χώρο των ΜΜΕ, αποτελεί «ιδιότυπη λειτουργική δέσμευση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας», η οποία προκύπτει μεν από το ισχύον Σύνταγμα αλλά θα πρέπει να ενισχυθεί μέσα από ειδικότερες συνταγματικές ρυθμίσεις.

Το δεύτερο ζήτημα του πεδίου των ατομικών ελευθεριών στο οποίο εστιάζει ο Σωτηρέλης είναι η ολοκλήρωση της συνταγματικής προστασίας της ετερότητας. Προτείνει, πρώτον, ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος στη διαφορά, ως «νέου συνεκδοχικού δικαιώματος, που θα αποτυπώνει κανονιστικά, κατά τρόπο από και συγκεκριμένο, την έντονη αποδοκιμασία της ελληνικής

έννομης τάξης προς την έλλειψη ανεκτικότητας» (σελ. 358 του βιβλίου). Επαναφέρει, δεύτερον, την παλαιότερη πρότασή του για χωρισμό Κράτους – Εκκλησίας και προτείνει, στο πλαίσιο εκτενούς ανάλυσης, την απόλεια του θεοκρατικού προοιμίου του Ελληνικού Συντάγματος, την κατάργηση του [άρθρου 3](#) (το οποίο περιλαμβάνει και τη ρήτρα περί επικρατούσας θρησκείας), τη ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος των αντιρρήσεων συνείδησης στην εναλλακτική ή άοπλη θητεία (κάτι που επιτεύχθηκε λίγο πολύ με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001), καθώς και την απόλεια από το Σύνταγμα όλων των διατάξεων περί προσηλυτισμού, περί ανάπτυξης θρησκευτικής συνείδησης και περί θρησκευτικού όρκου, «δεδομένης και της στρεβλής ερμηνείας τους και γενικότερα του “θρησκευτικού πατριωτισμού” της Διοίκησης και των Δικαστηρίων, που δεν αφήνουν, κατά τα ανωτέρω, πολλά περιθώρια αισιοδοξίας για μια διαφορετική ερμηνευτική τους προσέγγιση» (σελ. 399 του βιβλίου). Μου προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι, είκοσι και πλέον έτη μετά τη συγγραφή των παραπάνω γραμμών, οι μεν προτεινόμενες συνταγματικές μεταρρυθμίσεις βρίσκονται μακριά από τις δηλωμένες προθέσεις των κύριων πολιτικών δυνάμεων, η δε απαισιόδοξη οπτική του συγγραφέα σχετικά με τον τρόπο ερμηνείας των προς απόλεια διατάξεων επιβεβαιώνεται διαρκώς και επιδεινώνεται μέσα από την πρακτική του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, αλλά και στη νομολογία του ΣτΕ, που δεν φαίνεται να αποδίδει την πρέπουσα σημασία σε όλα τα στοιχεία της συναφούς νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

VI. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Το κεφάλαιο του βιβλίου για την ανασηματοδότηση των κοινωνικών δικαιωμάτων ξεκινά με ανάλυση της κρίσης του κράτους πρόνοιας. Ο συγγραφέας διασυνδέει την κρίση τούτη με την επικράτηση της αντίληψης περί αυτορρυθμιζόμενων αγορών. Εύστοχα ο Σωτηρέλης επισημαίνει ότι η αντίληψη αυτή δεν εξυπηρετεί απλώς την ιδέα του ελεύθερου διασυννοριακού εμπορίου, αλλά ότι θέτει στο στόχαστρο κάθε παρεμβατική δράση του κράτους. Η συνεπαγόμενη αποδυνάμωση της κανονιστικής δύναμης των κοινωνικών δικαιωμάτων στηρίζεται και στην επίκληση της στενότητας πόρων για κοινωνικές παροχές, στην επίκληση επίσης της υποτιθέμενης ανάγκης για προσανατολισμό των όποιων, λίγων, οικονομικών πόρων αποκλειστικά στους πιο ευάλωτους. Κατά τον Σωτηρέλη, πρόκειται για επιχείρημα «έωλο αλλά και επικίνδυνο», καθώς στηρίζεται στην «τέχνη της “μισής αλήθειας”» (σελ. 442). Ειδικότερα, το εν λόγω επιχείρημα στηρίζεται στη σκέψη ότι «το εθνικό κράτος οφείλει να “προσαρμόζεται” άνευ ετέρου και αδιακρίτως στις “σύγχρονες” οικονομικές εξελίξεις και ως εκ τούτου δεν έχει περιθώρια αυτόνομης κοινωνικής πολιτικής, όντας αναγκασμένο να υιοθετεί μία οιονεί νομοτελειακή επιλεκτική κοινωνική προστασία. Παραγνωρίζεται, έτσι, τόσο η περιορισμένη μεν αλλά διόλου αμελητέα δυνατότητά του για την οργάνωση προωθημένων μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης και συνοχής όσο και ιδίως τα ευρέα περιθώρια ριζικού μετασχηματισμού των θεσμών και μηχανισμών του, προς την κατεύθυνση του ουσιαστικού εκδημοκρατισμού και της αποτελεσματικότερης λειτουργίας του» (σελ. 442-443). Εξάλλου, ο περιορισμός της κοινωνικής προστασίας «σε ένα μικρό δίκτυ ασφαλείας των περιθωριακών εν τέλει κοινωνικών στρωμάτων οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στη συρρίκνωση και την πλήρη υποβάθμιση των παρεχόμενων δημοσίων υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας (προς όφελος φυσικά της αγοράς ...) και κατ’ επέκτασιν στη μετάπτωση των κοινωνικών δικαιωμάτων σε θεσμικά σύνορα για την περιχαράκωση των περιοχών του κοινωνικού αποκλεισμού» (σελ. 443).

Ως αντίδραση στις εξελίξεις αυτές και προς πραγμάτωση της κοινωνικής ελευθερίας, ο Σωτηρέ-

λης προτείνει τη συνταγματική κατοχύρωση του «*σχετικού κοινωνικού κεκτημένου*», υπό την έννοια ενός απαραβίαστου πυρήνα των κοινωνικών δικαιωμάτων ο οποίος θα πρέπει να αποσαφηνιστεί κάπως στο συνταγματικό κείμενο χωρίς όμως να κατοχυρώνει και κάθε συντεχνιακό κεκτημένο. Προτείνονται επίσης η συνταγματική εγγύηση του ελάχιστου ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης (στο πεδίο αυτό οι κρίσεις της προηγούμενης δεκαετίας επέφεραν πράγματι θετικές εξελίξεις), η «*συνταγματική αποτύπωση μιας γενικής ερμηνευτικής ρήτηρας, που θα αποβλέπει στην επίτευξη πραγματικής ισότητας, προβλέποντας ρητά ως καθήκον του κράτους την έμπρακτη διασφάλιση ίσων δυνατοτήτων και ευκαιριών, με τη λήψη (και) θετικών μέτρων*» (σελ. 472), καθώς και (προς ενίσχυση της δημοσιονομικής δυνατότητας για τα παραπάνω) η «*καταπολέμηση της διαφθοράς και της συναλλαγής, ιδίως δε των πελατειακών και συντεχνιακών παρεκτροπών του κράτους πρόνοιας*», και η «*εκτεταμένη χρήση αναδιανεμητικών μηχανισμών, όπως π.χ. ειδικός φόρος στα ανώτερα και ανώτατα εισοδήματα, με παρακράτηση στην πηγή*» (σελ. 483-484). Θα μπορούσε να προστεθεί εδώ η κρατική μέριμνα για τη δημιουργία και συντήρηση τύπων (ειδικών εταιρικών σχημάτων, συναλλαγών που θα υπάγονται σε ειδικό ρυθμιστικό καθεστώς και σε ειδική φορολόγηση κ.λπ.) αλληλέγγυας και φιλικής προς το περιβάλλον οικονομίας (και εδώ εντοπίζουμε μία θετική κληρονομιά της εποχής της οικονομικής κρίσης).

VII. ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΤΩΝ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΔΥΝΑΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΑΥΤΩΝ ΣΤΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΤΗΣ ΕΕ

Διαβάζοντας το βιβλίο, επανερχόταν διαρκώς στο μυαλό μου το ερώτημα: Ποιο πολιτικό υποκείμενο θα τελέσει ή έστω θα νομιμοποιήσει τις προτεινόμενες συνταγματικές αντιστάσεις και μεταρρυθμίσεις έναντι του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης; Ο επίλογος του βιβλίου μου προσέφερε μία απάντηση: Η κοινωνία των πολιτών. Και πάλι, ο Γιώργος Σωτηρέλης δεν μένει στο επίπεδο της θεωρίας αλλά προτείνει συγκεκριμένες μεταρρυθμίσεις (ιδίως νέες διατάξεις στο [άρθρο 12](#) του Συντάγματος) που θα συντελούν στη «*συνταγματική ενθάρρυνση της κοινωνίας των πολιτών*».

Στο πρώτο από τα κείμενα που συνθέτουν το Επίμετρο του βιβλίου, ο Σωτηρέλης βλέπει την οικονομική κρίση αφενός ως επιβεβαίωση των δυσμενών συνεπειών της παγκοσμιοποίησης, αφετέρου ως ευκαιρία για την επαναθεμελίωση του κράτους. Διατυπώνει, δε, την εικασία ότι «*οι μηχανισμοί που οικοδομούνται σταδιακά στην Ευρωπαϊκή Ένωση, έστω και αποσπασματικά ή αντανακλαστικά, υπό την πίεση της αντιμετώπισης των παρενεργειών της οικονομικής κρίσης (και ιδίως της κατάρρευσης των πλέον ασθενών οικονομικά χωρών), συμβάλλουν, εκ του αποτελέσματος, στην οικοδόμηση μιας άλλης Ευρώπης, που είναι ίσως η μεγαλύτερη ελπίδα για την οριστική και πλήρη αποκατάσταση της προ πολλού διαταραχθείσας ισορροπίας μεταξύ αγοράς και πολιτικής*» (σελ. 528). Συζητώντας, εξάλλου, το ερώτημα αν χρειαζόταν συνταγματική αναθεώρηση προς αντιμετώπιση της κρίσης, κάνει λόγο για δύο κινδύνους: Το είδος εκείνο συνταγματικού λαϊκισμού που θεωρεί την αναθεώρηση πανάκεια για κάθε πρόβλημα του πολιτικού συστήματος και της Δημόσιας Διοίκησης, από τη μια πλευρά, και τον κίνδυνο της πλήρους και απόλυτης συνταγματικής επανάπαυσης, από την άλλη πλευρά.

Το δεύτερο από τα κείμενα του Επιμέτρου καταπιάνεται με τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν τα θεμελιώδη δικαιώματα «*στην εποχή των ραγδαίων αλλαγών*». Στο πλαίσιο αυτό, επαναλαμβάνεται μία από τις βασικές θέσεις του βιβλίου, ότι η μεγαλύτερη πηγή κινδύνων για τα δικαιώματα είναι «*η μετάλλαξη του εξουσιαστικού φαινομένου*». Όμως κατονομάζεται, ως δεύτερη απειλή,

και «το κύμα των ποινικών μέτρων, προληπτικών και κατασταλτικών, που επακολούθησε σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο, μετά το δολοφονικό χτύπημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου και ενισχύθηκε μετά τη σφαγή της Μαδρίτης και άλλες επιμέρους τρομοκρατικές ενέργειες» (σελ. 566). Το επόμενο κείμενο, δημοσιευμένο το 2016, αναλύει τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος συνταγματισμός και προτείνεται, μεταξύ άλλων, η δημιουργία ενός Ευρωπαϊκού Συντάγματος «δημοκρατικής έμπνευσης και μακράς πνοής ... προκειμένου να διασωθούν, με τη μεταφορά τους σε ευρωπαϊκό επίπεδο, τα βασικά κεκτημένα της εθνικής κυριαρχίας, της πολιτικής δημοκρατίας και του κοινωνικού κράτους δικαίου» (σελ. 598).

Στη συνταγματική προοπτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης εστιάζει και το επόμενο κείμενο, δημοσιευθέν το 2019. Ο Σωτηρέλης εκθέτει, κατ' αρχάς, τις δύο υπαρκτές επιλογές ως προς το σύστημα κυβέρνησης της ΕΕ που θα μπορούσε να προκύψει μέσα από τη ριζική εξέλιξη της ΕΕ σε Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία με χαρακτηριστικά ομοσπονδιακού κράτους: Είτε μετασχηματισμός των ασθενών κοινοβουλευτικών θεσμών που υφίστανται σήμερα σε ένα μοντέλο «ορλεανικού κοινοβουλευτισμού», στο οποίο η Επιτροπή, μετατραπεί σε ισχυρή ευρωπαϊκή κυβέρνηση, θα πρέπει να έχει την εμπιστοσύνη τόσο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου όσο και ενός δεύτερου ισχυρού νομοθετικού σώματος στο οποίο θα εκπροσωπούνται με τη μέγιστη δυνατή ισοτιμία τα κράτη μέλη· είτε ριζική ανακατεύθυνση προς ένα προεδρικό μοντέλο, με τον επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας να εκλέγεται άμεσα από τους ευρωπαίους πολίτες και με το νομοθετικό σώμα να διαθέτει «ακόμη σημαντικότερες αρμοδιότητες και ακόμη ισχυρότερο δικαίωμα αρνησικυρίας για κρίσιμες αποφάσεις» (σελ. 609). Εν συνεχεία, διατυπώνονται οι προϋποθέσεις τέτοιου εγχειρήματος: Σταδιακή συγκρότηση ενιαίου ευρωπαϊκού δήμου, ο οποίος θα αποτελεί πηγή νομιμοποίησης του ευρωπαϊκού πολιτικού συστήματος· αναδιοργάνωση του κομματικού συστήματος της ΕΕ με ισχυρά πανευρωπαϊκά κόμματα τα οποία θα καταστούν μοχλοί «για την επίτευξη ενός νέου, υπερεθνικού πλέον, πολιτικού πλουραλισμού, που θα αποτελέσει τη βάση της ουσιαστικής κοινωνικοπολιτικής ενοποίησης της Ευρώπης» (σελ. 610).

VIII. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΕΩΝ

Στο δεύτερο μέρος του ίδιου κειμένου, ο Σωτηρέλης εκθέτει τις σκέψεις του για την αλλαγή παραδείγματος ως όρου για την υπέρβαση της κρίσης του πολιτικού συστήματος στη χώρα μας, προτείνοντας περιεχόμενα για μία αναθεώρηση η οποία θα μπορούσε να επιφέρει «θεσμική και εγγυητική αναβάθμιση του ισχύοντος Συντάγματος». Σημειώνει εξ άλλου ότι τέτοια αναθεώρηση θα έπρεπε να είναι απομακρυσμένη «από την εμβλασματική και αποσπασματική λογική της άτολμης και άχρωμης αναθεώρησης του 2001» (σελ. 617). Πρόκειται για κλασική πλέον κριτική εκείνου του αναθεωρητικού διαβήματος. Σε αυτήν λανθάνει ένας από τους κοινούς τόπους της ελληνικής συνταγματικής θεωρίας: Η προσδοκία να είναι οι αναθεωρήσεις του Συντάγματος εκτενείς κατά τα θέματά τους κι όμως χρωματισμένες από ορισμένη δικαιοπολιτική κατεύθυνση, ικανές να άρουν όλες τις επιμέρους παθογένειες οι οποίες έχουν συνταγματικό υπόστρωμα κι όμως διαπνεόμενες από συστηματική συνταγματική πολιτική.

Τέτοιες προσδοκίες ευνοούνται από τα γνωρίσματα της αναθεωρητικής διαδικασίας στη χώρα μας. Ως γνωστό, η διαδικασία αυτή είναι πολύ απαιτητική και τούτο όχι μόνο ως προς τις πλειοψηφίες που απαιτείται να σχηματιστούν στο αναθεωρητικό σώμα. Προϋποθέτοντας μεσολάβηση βουλευτικών εκλογών, μία συνταγματική αναθεώρηση στη χώρα μας διαρκεί μεγάλο

χρονικό διάστημα, ενώ η απαίτηση να έχει μεσολαβήσει πενταετία ανάμεσα στην ολοκλήρωση της προηγούμενης αναθεώρησης και την κίνηση νέας αναθεωρητικής διαδικασίας καθιστά το εγχείρημα ακόμη πιο δύσκολο κι έτσι σχετικώς σπάνιο στον χρόνο. Τα πράγματα δυσκολεύουν ακόμη περισσότερο εξαιτίας της κρατούσας γνώμης στον χώρο της ελληνικής συνταγματικής θεωρίας, η οποία ενισχύθηκε ακόμη περισσότερα από όσα συνέβησαν και λέχθηκαν κατά την αναθεώρηση του 2019, ότι η αναθεωρητική Βουλή δεν δεσμεύεται από τις κατευθύνσεις που έδειξε ή υπονόησε η προτείνουσα Βουλή ως προς το περιεχόμενο των νέων διατάξεων (για την άποψη αυτή και για εύστοχη κριτική της βλ. Ξ. Κοντιάδη, [Πώς γράφεται το Σύνταγμα: Συνταγματικός σχεδιασμός και διαβουλευτική δημοκρατία](#), εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2018, σελ. 129-132). Με δεδομένο και το ότι, κατά το [άρθρο 110](#) παρ. 2-4 Σ., η πλειοψηφία των 3/5 μπορεί να συγκεντρωθεί εναλλακτικά είτε στην προτείνουσα Βουλή (δηλ. στη Βουλή που καθορίζει τις διατάξεις που πρόκειται να αναθεωρηθούν) είτε στην αναθεωρητική Βουλή (δηλ. στη Βουλή που θα προκύψει μετά τις βουλευτικές εκλογές και η οποία θα έχει αρμοδιότητα να καθορίσει το περιεχόμενο των νέων διατάξεων), με δεδομένο επίσης το γεγονός ότι κανείς δεν μπορεί να είναι βέβαιος για τους συσχετισμούς που θα προκύψουν εντός της Βουλής μετά από εκλογές, η κρατούσα γνώμη προκαλεί ένα σημαντικό πρόβλημα: Την εύλογη δυσπιστία εκείνων που σκέπτονται να συναινέσουν, στο πρώτο στάδιο, επί της ανάγκης για την αναθεώρηση ορισμένων άρθρων του Συντάγματος χωρίς όμως να γνωρίζουν αν η αναθεωρητική Βουλή θα υιοθετήσει τις επιδιώξεις τους ή και τα συμφωνηθέντα ως προς την κατεύθυνση και τα περιεχόμενα της αναθεώρησης ή αν αντίθετα οι σχετικές διατάξεις θα αναθεωρηθούν σε διαφορετική κατεύθυνση από εκείνη που καθόρισε η συναίνεσή τους στο πρώτο στάδιο. Πρόκειται για πρόβλημα το οποίο επισημαίνει και ο Σωτηρέλης, προτείνοντας τροποποίηση της αναθεωρητικής διαδικασίας ώστε αυτή να απαιτεί πλειοψηφία δύο τρίτων εντός μίας και μόνο Βουλής. Προτείνει επίσης την κατάργηση της απαίτησης μεσολάβησης πενταετίας ανάμεσα σε δύο συνταγματικές αναθεωρήσεις.

Εν πάση περιπτώσει, τα παραπάνω δεδομένα καθιστούν την αναθεωρητική διαδικασία στην Ελλάδα δυσχερή. Κάθε αναθεώρηση εκλαμβάνεται λοιπόν ως ευκαιρία για συμπεριληπτικές θεσμικές μεταρρυθμίσεις που θα υλοποιούν κάποιο συνθετικό πρόγραμμα συνταγματικής πολιτικής. Απαξιώνονται, έτσι, εμμέσως, αναθεωρήσεις που επιφέρουν σημειακές απλώς τροποποιήσεις του συνταγματικού κειμένου, μεταβολές οι οποίες εισάγουν τομές, σημαντικές ή λιγότερο σημαντικές, σε μεμονωμένα σημεία του πολιτεύματος. Διαφωνώ με τούτη την προδιάθεση, η οποία εμφιλοχωρεί και στα (ουκ ολίγα) σημεία του βιβλίου του Σωτηρέλη στα οποία αυτός ασκεί κριτική στην αναθεώρηση του 2001. Θεωρώ σημαντική την αντίστιξη της έννοιας της αναθεώρησης προς τις θεμελιακές συνταγματικές μεταβολές, τις οποίες μόνο η πρωτογενής συντακτική εξουσία του λαού νομιμοποιείται να επιφέρει (βλ. για τούτη την αντίστιξη Y. Roznai, [Unconstitutional Constitutional Amendments: The Limits of Amendment Powers](#), Oxford University Press, New York, 2017· O. Beaud, [La puissance de l'État](#), PUF, Paris, 1994· J. Colón-Ríos, [Constituent Power and the Law](#), Oxford University Press, New York, 2020). Όπως, δε, έχει εύστοχα παρατηρηθεί, με αφορμή το κυριολεκτικό νόημα του αγγλικού όρου «amendment», το να αναθεωρείς το Σύνταγμα «σημαίνει να το διορθώνεις ή να το βελτιώνεις», όχι «να αποσυντάσσεις και να ανασυντάσσεις (to deconstitute and reconstitute)» (W. F. Murphy, «Merlin's Memory: The Past and Future Imperfect of the Once and Future Polity», σε: S. Levinson (ed.), [Responding to Imperfection: The Theory and Practice of Constitutional Amendment](#), Princeton University Press, Princeton, NJ, 1995, σελ. 163-190,

στη σελ. 177· βλ. επίσης R. Albert, [Constitutional Amendments: Making, Breaking, and Changing Constitutions](#), Oxford University Press, 2019, σελ. 39, 78-91, ο οποίος διακρίνει τις συνταγματικές αναθεωρήσεις από τις συνταγματικές αποδιαρθρώσεις (dismemberments)). Η στενή ως άνω έννοια της αναθεώρησης υποστηρίζεται από σημαντικά δικαιοπολιτικά επιχειρήματα, τα οποία δεν μπορούν να εκτεθούν εδώ. Αυτό που θέλω απλώς να σημειώσω, εμπνεόμενος από τούτη την προσέγγιση, είναι ότι μία συνταγματική αναθεώρηση δεν χρειάζεται να επιφέρει κομβικές συνταγματικές μεταβολές, ούτε να είναι συμπεριληπτική, υπό την έννοια της έκτασης των θεμάτων που καλύπτει και της έμπνευσής της συνολικά από γενικό σχέδιο συνταγματικής πολιτικής. Μία αναθεώρηση βεβαίως μπορεί, ιδίως στη χώρα μας, να διαθέτει αυτά τα χαρακτηριστικά. Ας μην ξεχνάμε πάντως ότι στα περισσότερα κράτη οι συνταγματικές αναθεωρήσεις και πολύ συχνές είναι και συνήθως είναι σημειακές, ακόμη και μονοθεματικές.

Ας τονίσω στο σημείο αυτό ότι οι παραπάνω παρατηρήσεις αφορούν τη συμπεριληπτικότητα, όχι όμως και τη συνεκτικότητα, του αναθεωρητικού εγχειρήματος (βλ. σχετικά με τη συνεκτικότητα Ξ. Κοντιάδη, *Πώς γράφεται το Σύνταγμα*, ό.π., σελ. 181-183). Κάθε πρόταση για αναθεώρηση επιμέρους διάταξης του Συντάγματος πρέπει να συνοδεύεται από ορισμένη αιτιολογία και η τελευταία χρειάζεται να περιλαμβάνει όχι μόνο τους στόχους που υπηρετεί η αναθεώρηση (αυτός είναι και ένας από τους λόγους για τους οποίους διαφωνώ με την κρατούσα γνώμη στο ζήτημα της δέσμευσης της αναθεωρητικής Βουλής από όσα προτάθηκαν εκ μέρους της προτείνουσας Βουλής), αλλά και αξιολόγηση των μεταβολών που επέρχονται έμμεσα στη συνολική συνταγματική αρχιτεκτονική, εν τέλει αξιολόγηση από τη σκοπιά των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος. Προφανώς, όταν προτείνεται αναθεώρηση περισσότερων διατάξεων, είναι δυνατό περισσότερες τροποποιήσεις να υπηρετούν τους ίδιους σκοπούς και να εντάσσονται στο πλαίσιο κοινής αντίληψης περί των περιεχομένων της συνταγματικής πολιτικής γενικότερα. Τούτο είναι ευκαταίω, ίσως, αλλά δεν είναι αναγκαίο, εφόσον το Σύνταγμα ρυθμίζει πολύ διαφορετικά μεταξύ τους θέματα (σκεπτόμενος λ.χ. την αναθεώρηση του 2008, δεν μπορώ να διακρίνω ορισμένη σχέση ανάμεσα στο θέμα του επαγγελματικού ασυμβίβαστου των βουλευτών και της νησιωτικής πολιτικής), ενώ, όταν η συνταγματική μεταβολή επί ενός θέματος ωριμάζει θα ήταν μάλλον άσκοπο επί της αρχής να αναμένουμε αντίστοιχη ωρίμανση και σε άλλα θέματα, προκειμένου να ξεκινήσουμε μία αναθεωρητική διαδικασία.

Αυτές οι σκέψεις βρίσκονται πάντως σε ένταση προς την απαίτηση μεσολάβησης πενταετίας ανάμεσα σε διαδοχικές αναθεωρήσεις του Συντάγματος, επίσης, και ως ένα βαθμό, προς την απαίτηση μεσολάβησης βουλευτικών εκλογών για να ολοκληρωθεί μία συνταγματική αναθεώρηση. Όταν τα εμπόδια αυτά αρθούν, τότε ίσως επικρατήσουν πιο πραγματιστικές αντιλήψεις περί του χαρακτήρα των συνταγματικών αναθεωρήσεων. Σε κάθε περίπτωση, δεν βρίσκω εύστοχη την κριτική συγκεκριμένων αναθεωρητικών εγχειρημάτων του παρελθόντος στη βάση της προσδοκίας να είναι η αναθεώρηση συμπεριληπτική και μάλιστα ριζοσπαστική.

ΙΧ. ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ

Όταν έπιασα πρώτη φορά τη νέα έκδοση του βιβλίου στα χέρια μου, ήμουν κάπως ανήσυχος, καθώς αναλογίστηκα πόσα χωρίζουν την εποχή μας από το 2000 και πόσο κόπο θα χρειαζόταν να καταβάλει ο συγγραφέας ώστε να διανύσει αυτή την απόσταση σε ένα ήδη εκτενές βιβλίο. Η νέα ανάγνωση με έπεισε για την ορθότητα της επιλογής του Σωτηρέλη να μην επιχειρήσει να μετα-

βάλλει τα αρχικά περιεχόμενα του έργου, έστω με τροποποιήσεις και προσθήκες σε συγκεκριμένα σημεία. Κάτι τέτοιο δεν μου φάνηκε τελικά απαραίτητο, εφόσον τα περιεχόμενα του βιβλίου παραμένουν επίκαιρα. Άλλωστε, σε κάθε απόπειρα ανα-συγγραφής ελλοχεύει ο κίνδυνος να χαθούν η αρχική εστίαση, ο ειρμός και η οικονομία του έργου.

Αυτό που κυρίως λείπει από το βιβλίο, εξαιτίας του χρόνου στον οποίο είχε γραφεί, είναι ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στις θεωρητικές αντιστάσεις του συνταγματισμού όπως αυτός αναπτύσσεται πέραν του εθνικού κράτους, στο πεδίο των διεθνών και κοσμοπολιτικών σχέσεων και των υπερεθνικών οργανισμών. Περιορίζοντας την εθνική κυριαρχία, οι οργανισμοί αυτοί θα μπορούσαν να αναβαθμίζουν, όχι μόνο να παρακάμπτουν, τη δημοκρατία. Οι θεωρητικές βάσεις για την προσέγγιση αυτή θα μπορούσαν να προέλθουν από το ρεύμα ή μάλλον τα ρεύματα της συνταγματικής σκέψης που στεγάζονται υπό τον όρο «πλανητικός συνταγματισμός» (global constitutionalism). Τα ρεύματα αυτά έχουν προσφέρει κατά την τελευταία δεκαετία πολύτιμα θεωρητικά πλαίσια για να συλλάβουμε την προοπτική των θεμελιωδών αρχών και των συστατικών μεγεθών του συνταγματισμού (του κράτους δικαίου, της δημοκρατίας, της συντακτικής εξουσίας, της διάκρισης των εξουσιών, των θεμελιωδών δικαιωμάτων, της αρχής της αναλογικότητας κ.λπ.) στο πεδίο των διεθνών και υπερεθνικών οργανισμών και των διεθνών αλλά και των κοσμοπολιτικών σχέσεων (βλ. τελείως ενδεικτικά, και εισαγωγικά, τα κείμενα του τόμου: A. F. Land and A. Wiener (eds), [Handbook on Global Constitutionalism](#), Edward Elgar Publishing, 2017, επίσης περαιτέρω πολλά άρθρα των πρώτων ιδίως ετών ζωής της επιθεώρησης [Global Constitutionalism](#), από τον εκδοτικό οίκο Cambridge University Press). Ταυτόχρονα, έχουν υπάρξει σημαντικές παρεμβάσεις που μεταφέρουν στο συνταγματικό πεδίο της ΕΕ όχι μόνο τις θεμελιώδεις αρχές αλλά και τη γενεσιουργό δύναμη και την ιστορική αιτία του συνταγματισμού: Αναφέρομαι ιδίως στη συζήτηση για τις ευρωπαϊκές συντακτικές εξουσίες (βλ. ιδίως M. Patberg, [Constituent Power in the European Union](#), Oxford University Press, 2021, όπου παρουσιάζονται και όλες οι σχετικές προσεγγίσεις). Πρόκειται για εξελίξεις οι οποίες προς το παρόν μένουν στο επίπεδο της θεωρίας, καθώς δεν ευνοούνται από τους διεθνείς και ευρωπαϊκούς συσχετισμούς ισχύος. Το εύρος και το βάθος αυτών των θεωρητικών εξελίξεων είναι πάντως τέτοια που θα έδινε στη σχετική επισκόπηση θέση σε ένα βιβλίο για το Σύνταγμα και τη Δημοκρατία στην εποχή της παγκοσμιοποίησης.

Θα μπορούσε, επίσης, κανείς να προτείνει, ως προσθήκη που θα εμπλούτιζε το έργο, κεφάλαιο που θα συζητά, όχι πολύ αναλυτικά αλλά εστιασμένα, τις εξελίξεις που σχετίζονται με το θέμα της συνταγματικής ταυτότητας στη νομολογία αφενός του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αφετέρου των συνταγματικών ή ανώτατων δικαστηρίων κρατών όπως πιο πρόσφατα η Γερμανία, η Γαλλία και η Πολωνία (για μία παρουσίαση που φθάνει μέχρι σχετικώς πρόσφατο χρονικό σημείο, βλ. Θ. Κουσή, [Η Προστασία της Εθνικής Ταυτότητας των Κρατών Μελών & Η Αρχή της Υπεροχής στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο](#), Νομικές εκδόσεις Hippasus, Λευκωσία, 2021). Η πολυσυζητημένη έννοια της συνταγματικής ταυτότητας είναι εστιακό σημείο της νομικής διάστασης της έντασης ανάμεσα στις εθνικές κυριαρχίες και τη συνταγματική μετεξέλιξη της ΕΕ. Υπό ορισμένη θεωρητική εκδοχή της, η έννοια αυτή θα μπορούσε να στεγάσει τις δημοκρατικές ανησυχίες του έργου του Σωτηρέλη.

X. ΜΙΑ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΗ ΓΝΩΜΗ

Κλείνοντας αυτή την παρουσίαση, δεν μπορώ να μην εκθέσω μία γνώμη η οποία σχετίζεται αυτή τη φορά με το έργο και τις δημόσιες παρεμβάσεις του Γιώργου Σωτηρέλη συνολικά. Ο Γιώργος

διαθέτει το χάρισμα που σημάδεψε πολλά μέλη της προηγούμενης γενιάς συνταγματολόγων της χώρας: Την ικανότητα να κρίνουν, να επισημαίνουν και να προτείνουν σε σχετική αυτονομία από τις κομματικές προτιμήσεις τους, εντός όμως της συγκυρίας και παραμένοντας προσπλωμένοι σε μία ευρύτερη ιδεολογία, στη δική τους προτεραιοποίηση αρχών και συνταγματικών αξιών ο καθένας/η καθεμία, συγκροτώντας έτσι αυτό που θα ονόμαζα «*ακεραιότητα και ταυτότητα του/της συνταγματολόγου συν τω χρόνω*». Το *Σύνταγμα και Δημοκρατία* είναι κομβικό στοιχείο της ακεραιότητας και της ταυτότητας του Σωτηρέλη ως συνταγματολόγου συν τω χρόνω. Οι δε παρεμβάσεις του την τελευταία δεκαετία έδειξαν τη δυνατότητα των διαφορετικών απόψεων να συνυπάρχουν σε σκληρές ομολογουμένως συνθήκες. Να διαθέτει κάθε άποψη τις δικές της αποχρώσεις και να μην υπακούει στην ευκολία της καταδίκης της άλλης πλευράς, με σκληρές κουβέντες, δίκαιες ή άδικες, δεν έχει σημασία. Η λογική του φίλου και του εχθρού, την οποία εύκολα αποκρηύσσει κανείς στα λόγια όμως δύσκολα μπορεί να αποφύγει σε άλλα λόγια, μπορεί μεν να διευκολύνει συγκινήσεις, επίσης τη χαρτογράφηση των άλλων απόψεων και φωνών τριγύρω μας, αλλά προκαλεί αγκυλώσεις, δογματισμό, έλλειψη διάθεσης να μεταβάλλουμε τις απόψεις μας χωρίς να φοβόμαστε ότι θα χάσουμε την ταυτότητά μας. Η σύγκρουση και ο αγωνισμός είναι ουσιώδη στοιχεία τόσο του συνταγματισμού όσο και της συνταγματικής επιστήμης. Εξίσου σημαντικά στοιχεία είναι όμως ο κριτικός αναστοχασμός, η διάθεση για διαβούλευση και η ετοιμότητα για συμπλεύσεις. Οι αρετές αυτές διαπνέουν τη δημόσια επιστημονική παρουσία του Σωτηρέλη, μαζί με τον αγωνισμό και την έλλειψη φόβου για τη σύγκρουση, όπου όμως αυτή χρειάζεται. □